

6. Сковорода Г. Наркіс: твори: у 2 т. / Г. Сковорода. – К.: Обереги, 2005. – Т. 1. Поезії. Байки. Трактати. Діалоги. – С. 151-187.
7. Франко І. Що таке поступ? / Будівничий української державності. Хрестоматія політологічних статей Івана Франка / Іван Франко. – Київ: Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2006. – С. 421–469.
8. Шинкарук В.І. Віра / Володимир Іларіонович Шинкарук / Вибрані твори: у 3 т. – Київ: Український Центр духовної культури, 2004. – Т. 3. – Ч. I. – С. 389-390.
9. Шинкарук В.І. Віра, надія, любов / Володимир Іларіонович Шинкарук // Віче. – 1994. – № 3. – С. 145–150.
10. Шинкарук В.І. Надія / Володимир Іларіонович Шинкарук / Вибрані твори: у 3 томах. – Київ: Український Центр духовної культури, 2004. – Т. 3. – Ч. I. – С. 394.
11. Шинкарук В.І. Про смисл буття / Володимир Іларіонович Шинкарук / Вибрані твори: у 3 т. – Київ: Український Центр духовної культури, 2004. – Т. 3. – Ч. II. – С. 322-325.
12. Шинкарук В.І. Про смисл буття [Електронний ресурс] / Володимир Іларіонович Шинкарук. – Режим доступу: <http://znannya.org.ua/index.php/arkhiv/62-suspilstvo-arkhiv/306-pro-smisl>.
13. Ярошовець В. Філософія В.І. Шинкарука: Екзистенціально-антропологічний вимір [Електронний ресурс] / Володимир Ярошовець. – С. 102-108. – Режим доступу: www.dspace.nbu.gov.ua/handle/123456789/28591.

References

1. Grabovskiy, S. (n.d.). Philosopher Volodymyr Shynkaruk and Ukrainian Neomarxism. Retrieved from <https://www.radiosvoboda.org/a/1114811.html> [in Ukrainian].
2. Zaluzhna, A. Ye. (2010). Worldview anthropological tendencies of spiritual-moral searches in the Ukrainian philosophy of the second part of XX century. *Nauka. Religiya. Suspilstvo*, 1, 19 – 20 [in Ukrainian].
3. Kozlovicz, M. (2005). In memory of the thinker and humanist: the third Shynkaruk's readings. *Filosofska dumka*, 5, 138-141 [in Ukrainian].
4. Kierkegaard, S. (1993). Concept of frighten. Moscow: Izdatelstvo: "Respublyka" [in Russian].
5. Polishhuk, N. (2002). Marxism. Philosophical encyclopedic dictionary. Kyiv: Abrys [in Ukrainian].
6. Skovoroda, G. (2005). Narkis. Selected works: in two volumes. Volume. 1. Poems. Tractates. Dialogues. K.: Obereg [in Ukrainian].
7. Franko, I. (2006). What is the progress?. Builder of Ukrainian state. Kyiv: Vydavnychyj dim: "Kyevo-Mogylyanska akademiya" [in Ukrainian].
8. Shynkaruk, V.I. (2004). Faith. Selected works: in 3 volumes. Volume 3. – Part. 1. Kyiv: Ukrayinskyj Centr duxovnoyi kultury [in Ukrainian].
9. Shynkaruk, V.I. (1994). Faith, Hope, Love. *Viche*, 3, 145 – 150 [in Ukrainian].
10. Shynkaruk, V.I. (2004). Hope. Selected works: in 3 volumes. Volume 3. – Part. 1. Kyiv: Ukrayinskyj Centr duxovnoyi kultury [in Ukrainian].
11. Shynkaruk, V.I. (2004). About sense of Being. Selected works: in 3 volumes. Volume 3. – Part. 2. Kyiv: Ukrayinskyj Centr duxovnoyi kultury [in Ukrainian].
12. Shynkaruk, V.I. (n.d.). About sense of Being. Retrieved from <http://znannya.org.ua/index.php/arkhiv/62-suspilstvo-arkhiv/306-pro-smisl-buttya> [in Ukrainian].
13. Yaroshovec, V. (n.d.). Philosophy of V.I. Shynkaruk: existential-anthropological mode. Retrieved from: www.dspace.nbu.gov.ua/handle/123456789/28591 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 15.06.2017 р.

УДК 379.851

Панченко Світлана Анатоліївна
здобувач Національної академії
керівних кадрів культури і мистецтв

РЕЛІГІЙНЕ ПАЛОМНИЦТВО ДО КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ: МЕМУАРНІ ДЖЕРЕЛА І ПЕРІОДИКА ХІХ СТ.

Мета дослідження – вивчення феномена релігійного паломництва в Києво-Печерську лавру в ХІХ – на початку ХХ століття, а також витоків екскурсійної діяльності цього періоду в монастирі. **Методологія** дослідження полягає у застосуванні методів аналізу, синтезу, порівняння, узагальнення, а також у використанні історичного та культурологічного підходів. Це дало змогу на основі мемуарної літератури розкрити особливості формування феномена релігійного туризму на прикладі діяльності Києво-Печерської лаври означеного періоду та виявити основні тенденції у формуванні екскурсійно-туристичної діяльності в цьому напрямі. **Наукова новизна** полягає в розширенні та узагальненні знань про розвиток релігійного туризму в Україні кінця ХІХ ст. шляхом дослідження мемуарних джерел і періодики, в яких висвітлено основні напрями релігійного паломництва, що в подальшому може застосовуватися для формування сучасних путівників із релігійного туризму. **Висновки.** В результаті дослідження встановлено, що релігійне паломництво має давню культурну традицію. Численні приклади релігійного паломництва до святинь наведені в джерелах і літературній періодиці ХІХ – початку ХХ ст. Це слугує яскравим підтвердженням необхідного на той час духовного просвітництва шляхом здійснення прощі до Києво-Печерської лаври та інших монастирів і храмів. Досліджені архівні пам'ятки становлять основу для формування сучасних путівників із релігійно-екскурсійного туризму.

Ключові слова: релігійне паломництво, релігійно-екскурсійний туризм, мемуари, Києво-Печерська лавра.

Панченко Светлана Анатольевна, соискатель Национальной академии руководящих кадров культуры и искусств

Религиозное паломничество в Киево-Печерскую лавру: мемуарные источники и периодика XIX в.

Целью исследования является изучение феномена религиозного паломничества в Киево-Печерскую лавру в XIX – начале XX века, а также истоков экскурсионной деятельности этого периода в монастыре. **Методология** исследования заключается в применении методов анализа, синтеза, сравнения, обобщения, а также использовании исторического и культурологического подходов. Это позволило на основе мемуарной литературы раскрыть особенности формирования феномена религиозного туризма на примере Киево-Печерской лавры отмеченного периода и выявить основные тенденции в формировании экскурсионно-туристической деятельности в этом направлении. **Научная новизна** работы заключается в расширении и обобщении знаний по развитию религиозного туризма в Украине конца XIX в. путем исследования мемуарных источников и периодики, в которых отражены основные направления осуществления религиозного паломничества, что в дальнейшем может применяться для формирования современных путеводителей по религиозному туризму. **Выводы.** В результате проведенного исследования установлено, что религиозное паломничество представляет собой древнюю культурную традицию. Многочисленные примеры религиозного паломничества к святыням приведены в источниках и литературной периодике XIX – начала XX в. Это служит ярким подтверждением необходимого в то время духовного просвещения путем осуществления паломничества в Киево-Печерскую лавру и другие монастыри и храмы. Исследованные архивные памятники составляют основу для формирования современных путеводителей по религиозно-экскурсионному туризму.

Ключевые слова: религиозное паломничество, религиозно-экскурсионный туризм, мемуары, Киево-Печерская лавра.

Panchenko Svitlana, Postgraduate student National Academy of Managerial Staff of Culture and Arts

Religious pilgrimage to Kiev Pechersk Lavra: memoir sources and periodicals of the XIX century

Purpose of the research is to study the phenomenon of religious pilgrimage to Kiev-Pechersk Lavra in the XIX-early XX century as well as the roots of excursion activity in the monastery at that time. **Methodology** of the research involves using such method as analysis, synthesis, comparison, generalization and historical and cultural approaches. Based on the memoir literature it gave the possibility to reveal the peculiarities of the development of religious tourism phenomenon through the example of activity of Kiev-Pechersk Lavra in the mentioned period and the main tendencies of excursion-tourist activity in this direction. **Scientific novelty** consists in broadening and consolidation of the knowledge about the development of religious tourism in Ukraine in the late XIX century by studying memoirs and periodicals, which cover the main directions of religious pilgrimage. In future, it can be used for the development of modern religious pilgrimage guides. **Conclusion.** As follows from the research, it has been established that religious pilgrimage has old cultural tradition. Numerous examples of religious pilgrimage to the holy places are provided in the sources and literary periodicals of the XIX – early XX century. It serves to show the need for necessary at that time enlightenment by means of pilgrimage to Kiev Pechersk Lavra and other monasteries and churches. Studied historical monuments are the basis for the development of modern religious-excursion tourism guidebooks.

Keywords: religious pilgrimage, religious-excursion tourism, memoirs, Kiev Pechersk Lavra.

У виникненні і розвитку релігійного туризму в Україні велику роль зіграли культурні святині нашого народу. Визначне місце серед духовної і матеріальної спадщини займає Києво-Печерська лавра. Впродовж віків відвідування її святинь сформувалося як окремий духовний подвиг для віруючих. Релігійне паломництво завжди передбачало духовне та культурне зростання християнина, а тому перебування у Лаврі було наповнене духовним змістом. Насамперед прочани мали за мету спокутування гріхів. Віруючі приходили до монастиря з бажанням помолитися й торкнутися до чудотворних ікон або нетлінних мощів. Найкраще це можна прослідкувати у мемуарних нотатках, листах і спогадах, які залишали відвідувачі, починаючи з XVII ст. [20, 185-189] Але саме у XIX ст. традиція релігійного паломництва чіткіше простежується за вказаними джерелами. Вона до початку наступного століття набуває всіх ознак розквіту, є широко розповсюдженим явищем і добре усвідомлювалась самими віруючими як необхідна частина їхнього життя.

Поклоніння лаврським святиням поєднувалося з духовною опікою найбільш відомих своїм подвижницьким життям старців і простих ченців. До обителі йшли віруючі всіх станів, але більшість їх, звичайно, були селяни (на той час майже 80% населення Російської імперії) і міщани. Братія монастиря завжди шанобливо ставилась до мандрівників і прочан, будували готелі, "странноприймний" двір [22, 104-108; 116-126].

Загалом у XIX і на початку XX ст. Київ займав одне з перших місць серед всіх інших центрів православного паломництва величезної Російської імперії. Так, наприклад, у 1805 р. місто відвідало не менше 100 тисяч паломників, в той час як населення Києва становило до 30 тисяч чоловік, у 1850 р. – паломників до 80 тисяч, у 1859 р. у місті проживало трохи більше 60 тисяч мешканців. Цього року одна тільки Лавра прийняла, нагодувала і розмістила в своїх готелях 80 310 чоловік. В інші роки наплив паломників був особливо великий, і на кожного жителя міста припадало за рік по 4–5 прибулих прочан. Звичайно, розмістити таку кількість людей було дуже важко, майже неможливо, але завжди знаходився якийсь вихід – люди зупинялися в приватних будинках, ночували і в сараях, і в інших більш-менш придатних місцях [13, 329-331].

Як писав у своїх нотатках середини XIX ст. київський губернський предводитель дворянства Петро Дмитрович Селецький: "У Дніпра на високих горах мальовничо розкинувся місто Київ. Коли підїжджаєш до цього міста, очам постає чудове видовище – перед вами широка велична річка, за нею прямо на великий височині Печерська Лавра з незліченною безліччю золотих куполів, серед яких гордовито височить висока вежа дзвіниці. Вся місцевість, що належить Лаврі, обнесена кам'яною огоро-

жею і прикрашена розкішними садами, де між столітніми деревами видніються криті переходи з Ближніх до Дальніх печер" [21, 257].

Наголосимо, що велике значення для прощі має інформованість паломника про об'єкт відвідування. Приходячи до Лаври, багато прочан відрізнялися похвальною "патріотичною допитливістю", і, не маючи можливості й часу докладно і ґрунтовно вивчити монастир і його визначні пам'ятки, намагались на місці отримати цікаву для них інформацію. Іноді недосвідчені паломники зверталися за цим до випадкових людей – "рассказчикам", які збирали навколо себе юрби цікавих. Більшість з них, як правило, були малоосвічені, і їхні розповіді були більш шкідливими, ніж корисними, а іноді вони свідомо повідомляли неправдиві відомості. З цієї причини про Лавру поширювалось багато різноманітних розповідей, що спотворювали історичну достовірність, бентежачи розум прочанина відомостями, які не відповідали їхнім уявленням про святиню. До того ж, не кожен монах з лаврської братії, виконуючи своїм послухом, мав час і можливість відповісти на всі питання численних відвідувачів, і тому деякі люди несправедливо ображались на насельників за їхню неухважність. Звичайно, в такій ситуації найзручнішими і вірними помічниками для паломників (для тих, хто був грамотний), могли стати книги, в яких описується Лавра і її визначні пам'ятки. На той час існувало багато друкованих описів монастиря й інших святинь Києва [9; 10; 25].

Найдостовірніші відомості можна було отримати саме з книг, які були надруковані в лаврській друкарні і продавалися в її книжкових крамницях. Як правило, такі путівники писалися грамотними, освіченими людьми. Ми знаємо кілька таких видань, підготовлених П. Лебединцевим, Ф. Тітовим, Л. Похилевичем та ін. [11; 17; 23; 24]. У більшості путівників вказувалася не лише історична інформація, але й маршрут, яким можна потрапити до того чи іншого місця паломництва, де можна зупинитися на ніч.

Багато прочан бажали зупинитися в лаврському готелі, що складався з 4-х великих корпусів і літніх бараків, оскільки номер у готелі можна було найняти за помірну плату, або взагалі безкоштовно для небагатих людей, які могли прожити так два тижні. Тут же можна було отримати непоганий обід. В інші дні безкоштовне харчування могли одночасно отримати 600 чоловік, протягом дня в лаврському готелі обідало більше двох тисяч людей. 1860 р. у лаврському готелі взимку зупинялося не більше трьох тисяч, у квітні – 15 тисяч, в серпні – 23 тисячі, а з вересня кількість паломників зменшувалося [13, 329-331]. Всі ці зручності, а також розташування готелів поблизу монастирських храмів і святинь, приваблювали не тільки прочан, а й всіх подорожуючих, які прямували транзитом через Київ.

Подорожували мандрівники різним способом, через погані дороги поїздка тривала тижнями, а то й місяцями. Хтось подорожував на власних конях, щоб, приїхавши в місто, мати свій виїзд. У таких випадках подорожуючим доводилося зупинятися надовго, щоб коні могли відпочити. В дорозі іноді траплялися несподіванки, на кшталт проливних дощів, або нестерпної спеки, коли пил осідав на обличчя та одяг. Один з очевидців писав, що цар Микола I, вийшовши з екіпажу перед Святою брамою Лаври, зняв з лица товсту кору пилу і звичним рухом оббив поділ мундира [13, 305].

Серед простого народу, який прийняв на себе подвиг благочестивого прочанина, існував звичай йти на прощу в Лавру неодмінно пішки. До Києва йшли тисячі верст, наприклад, з Пермі або Архангельська, навіть якщо була можливість їхати екіпажем або возом, все ж надавали перевагу йти пішки за "боголюбивий" подвиг. Не відмовилися прочани від пішої ходи навіть коли з'явилося залізничне сполучення. Ще у 80-х рр. XIX ст. пасажири, їдучи поїздом, бачили з вагонів богомольців, що тяглися до Києва вздовж залізниці [13, 329]. Настоятель Коряжемського монастиря ігумен Павло (Хотемов) згадував, коли він був ще підлітком, декілька жінок з села зібралися йти на прощу до Києва пішки, і запропонували взяти з собою його. Йшли з півночі В'ятської губернії, подорож тривала майже цілий рік. "Відвідуючи Лавру, біля мощей преподобних в печерах монастиря, він цілком зрозумів і оцінив, що таке рятівний чернечий шлях. Якби не потрапив тоді до Києва, то не став би ченцем, а не став би ченцем, не спасся. Ще більше він був вдячний тим, хто пробудив у ньому інтерес до духовної грамоти, любов до Христа і чернечого життя" [5, 266].

Сотні тисяч прочан відвідували щорічно сакральні місця Києва, багато з яких були прості люди, які зберігали враження в своїх серцях, в своїй пам'яті, а потім розповідали це родичам і землякам. Але були й такі мандрівники, які вели щоденник і записували кожну деталь своєї подорожі, усі свої враження від побаченого і пережитого. Були й такі, хто згадували про поїздку в приватних листах, або в автобіографічних записках, а іноді згадки про Лавру зустрічаються в книгах, які не мають прямого відношення до неї [1; 3; 15]. Свій опис Лаври, або спогади про окремих епізод, пов'язаний з монастирем, залишили й іноземні мандрівники, цікаво посилатися на ці спогади, їх очима бачачи багато історичних об'єктів або подій, що відбувалися в монастирі. На Павла Алеппського, Боплана, М. Груневерга, Е. Лясота та інших мандрівників посилаються багато авторів, бажачучи передати ту обстановку, ніби побачену їхніми очима [6, 18-21, 27-43, 46, 47, 50, 56-66, 72, 73, 91, 95, 96, 108-112, 121-124, 128, 129, 134-140, 160, 168, 171, 174, 177, 179; 12; 26; 28, 135-136]. Записки західноєвропейських мандрівників, які були в Росії здебільшого як посли і обмежували свої спостереження лише зовнішньою стороною цивільного побуту, а як іновірці вони іноді з упередженням дивилися на богослужіння й традиції Православної Церкви.

Майже кожна віруюча людина тієї епохи хотіла побачити прославлений монастир своїми очима, а ті, хто хоча б раз в житті побував в Лаврі, зазвичай запам'ятовували і зберігали на все життя сильне, втішне враження від відвідин святих місць. Серед людей, що залишили свої спогади, або згадки про

Лавру, багато духовних осіб – ієрархів, священників, ченців. Зустрічаються замітки світських осіб, людей побожних, але були й такі, для кого зацікавленість Лаврою була суто науковою. Тому треба вважати різні аспекти, в залежності від того, кого і що саме цікавило. Оцінка побаченого залежала від багатьох чинників (як побутових, так і особистих), наприклад, від освіченості людини, від готовності сприймати ту чи іншу інформацію і навіть від мети релігійного паломництва.

З мемуарних джерел і споминів, досліднику цікаво дізнаватися про події, що відбувалися в Лаврі в цей час, наприклад: відомості, що стосуються проведенню ремонтів, будівництва та інших господарських заходів.

Як окремих напрям, можна виділити спогади відвідин Лаври ієрархами. Їх паломництво, як і паломництво відомих людей, супроводжувалося вкладами, милостинею і святковими частуваннями. Проте відвідини ієрархом святих місць мало, перш за все, діловий характер – ієрарх не міг залишити справи управління Церквою, а тому його поїздки часто були викликані адміністративною необхідністю.

Вищі духовні особи, які приїздили в Лавру або на прощу, або у справах, зупинялися в будинку намісника, де їм надавалися приміщення на першому поверсі. Наприклад, у 1881 р. Лавру відвідав архієпископ Рязанський Паладій (Раєв), згодом митрополит Петербурзький. Він звершив Божественне богослужіння у Великій лаврській церкві, зустрівся і мав тривалу розмову з Київським митрополитом Філофеєм (Успенським) [7, 4]. У жовтні 1883 р. в монастирі був щойно обраний Патріарх Єрусалимський Никодим (Цинционис), який перебував у Києві два дні. Як писали Київські ЄВ: "Патриарх последовал в карете в Лавру, где собралось к встрече множество народа из киевлян и богомольцев. У святых врат Лавры на встречу прибывшему святителю вышел собор из лаврской братии с иконами, хоругвями, свечами. Вышедши из кареты и подступя к св. вратам, Патриарх принял поднесенный ему на блюде архимандритом Лавры святой крест, приложился к нему и на все четыре стороны осенил им народ. Затем в предшествии встречавшаго его лаврского духовенства и среди движущихся густых рядов народа Патриарх следовал к соборной Лаврской церкви" [8, 406]. За дні перебування у монастирі він оглянув і молився біля святинь Лаври [8, 407].

Деякі ієрархи спеціально приїздили декілька разів в монастир на прощу. Це можна знайти у мемуарах майбутнього архієпископа Харківського і Охтирського Арсенія (Брянцева): "20 вересня 1890 року я прибув до Києва. З почуттям великої радості і з нетерпінням я під'їжджав до святого граду... Побожний погляд паломника не водночас знаходить те, до чого він прагнув, і не раптом кидається на землю для молитви перед святинею Київською побачену здаля, як таке буває, коли він наближається до Києва з-за Дніпра. Я зупинився в покоях намісника Лаври, де було приготовлено приміщення. Поважний о. Ювеналій (Половцев) гостинно мене прийняв... На наступний день я мав велику духовну розраду поклонитися святому угодникам, спочиваючим на Ближніх і Дальніх печерах. Уже багато сотень років мільйони прочан приходять сюди на молитву перед угодниками Божими і розносять звідси дух благочестя і любові до Бога і ближнього не тільки по всьому великому простору російському, а й у інші країни. У церкві, що над Ближніми печерами, я помолвився над могилами відомих ієрархів Київських – Митрополитів Філарета, Арсенія, Філофея. У неділю 23 вересня я мав можливість служити Божественну літургію та молебень у Великій лаврській церкві. Люблю я цей храм, ще коли перебував на службі в Києві, часто відвідував його, і любив слухати лаврський спів, особливо літургію. З глибоким почуттям благоговіння я вклонився чудотворній храмовій іконі Успіня Божої Матері, і обходячи храм – святым мощам, спочиваючим в цій великій церкві. 26 вересня був присутній на пізній літургії у Великій церкві і оглядав лаврську ризницю. Високоповажний о. еклезіарх, архимандрит Валентин, давній служитель св. Лаври, докладно пояснив мені походження кожної пам'ятки ризниці... Сумно мені було розлучатися з Києвом, дорогий він не тільки для мене, а й для кожного православного християнина із-за своїх святинь" [19, 41-45].

Владика Арсеній не тільки молився у монастирі, але, як було відмічено, оглядав ризницю Успенського собору Лаври, в якій знаходились церковні старожитності, що зберігались і за потреб надавалися для вивчення науковцям (її опис здійснив прт. Ф. Тітов) [14]. Не тільки почесним гостям показували і розповідали про святині монастиря. Для учнів духовних учбових закладів, проводились спеціальні екскурсії, як про це свідчить наступне: "У 1892 році приїжджали на поклоніння святині учні Переяславського духовного училища. Існує велика різниця між побожним поклонінням святині і таким самим поклонінням, поєднаним з систематичним і докладним її вивченням. Перше задовольняє релігійне почуття, а друге – дає відповіді на запитання допитливого розуму. Справді, історія виникнення обителі, що стала знаменитою Лаврою, історії побудови Великої церкви, історія життя і праць лаврських подвижників, і все, чим є Лавра в минулому і сьогоденні – суттєво і повчально. Учні відвідали лаврську друкарню. У трьохповерховому будинку працювало 1000 чоловік, на 7 скоропечатних машинах і на декількох ручних... Крім суто наукового інтересу, друкарня привернула увагу ще й тому, що кожен з учнів в справі науки без лаврських видань не обходиться. Оглянута була лаврська ризниця. Знаний з історією Лаври о. еклезіарх давав докладні пояснення і наводив цікаві історичні довідки. Бачили тут переяславці і пам'ятники Переяславських єпископів – хрести Кирила Шумлянського і Арсенія Берло, засновника їхнього училища, і ризу єпископа Гервасія Лінцевського" [16, 1181]. Впродовж недільного перебування в Києві учні жили у лаврському готелі де їх безкоштовно годували. Вони мали всебічну допомогу від братії. І щоб не забути ту дорогоцінну інформацію що почули про святиню – записували в свої щоденники [16, 1182].

Вже з початку ХХ ст. ризницю Лаври намагались зробити на кшталт музею чи виставки для вільного доступу усіх охочих, як це запровадила Київська духовна академія 1881 р. Починаючи з 1911 р. розпочалося складання докладного каталогу ризниці, з датуванням предметів і всіма довідками, що відносяться до них. Було відведено під ризницю нове приміщення, що давало можливість більш планомірно сортувати старожитності. Але відвідування ризниці, як зазначали сучасники, було пов'язане з труднощами, внаслідок чого цінність як художньої скарбниці зводиться нанівець. В пресі часто з'являлись пропозиції щодо переведення взагалі всіх ризниць на становище музеїв, які могли б служити культурному і художньому вихованню широких верств населення. Тогочасний спосіб відвідування (кожен раз за особливим клопотанням і спеціальним дозволом) був незручним для всіх. "Певні дні, години, а якщо і потрібні, то і певна плата, відразу усувала всі незручності, разом з тим наблизили б до мистецького життя церкви багатьох з тих, хто зовсім віддалилися від неї" [4, 71-73]. Все це пізніше запровадить в іншому вигляді радянська влада, над залишками матеріальних і духовних скарбів нашого народу.

Дуже цікаве свідчення відвідин Лаври залишали представники жіночого чернецтва. Ці зворушливі слова розкривають глибокі почуття віруючої людини. Ігуменя Знам'янського монастиря в м. Осташкове, А. П. Ушакова, відвідала Київ 1884 р. і описала свою прощу: "Вранці 8-го вересня зійшла я в Велику церкву. Три святителя здійснювали богослужіння. Коли потім почався молебень, і тихо, тихо спускалася з висоти Богоматір в її чудотворному образі Успіня, я все забула: земля стала для мене небом, мені здавалося, що ангели співали в храмі, серце охопила така радість, така надія, таке щастя, що померкли і зникли всі скорботи, всі турботи земні. Забула я свою неміч, своє безсилля, їжа і сон поставилися у мене як би на другий план... Відпочину трохи в готелі, співаємо що попало і знову, хоча задихаючись, тягнусь по горах Першошваного або у Велику церкву до прп. Феодосія, або в Ближні печери до прп. Антонія. 14 вересня долучалася Христових Таїн, а 17 вересня була у мене замовна заздравна обідня в Печерній церкві богоносного засновника Лаври. Стоячи одна біля раки прп. Антонія, дивлячись на ці чорні стіни – сліди потужних праць його і чуючи, як в його храмі згадувалися за здоров'я всі мої дорогі, Господи, як я була щаслива і як мені було добре! Скрізь була і помилювалася Києвом, його святинею, його чудовими видами і велетенськими тополями" [27, 315-316].

Деякі паломники приїздили в Лавру на поклоніння святиням, але залишалися тут назавжди, знайшовши останній притулок в стінах святої Лаври. 1828 р. настоятелька Арзамаської Олексіївської жіночої громади схимонахиня Олімпіада (Стрігальова) відвідала Київ і Лавру і раптово померла через хворобу. Була похована на кладовищі Дальніх печер з благословення Київського митрополита.

Приклади релігійного паломництва до святинь українського народу можна продовжувати. Виходячи із джерельної і літературної інформації ХІХ – початку ХХ ст., яскраво підтверджується необхідність духовного просвітництва нашого народу прощою у Лавру та інші монастирі і храми – як тоді, так і зараз. Релігійне паломництво, представляючи собою давню культурну традицію, змогло зберегти свою незмінну сутність протягом століть і стати складовою частиною сучасного світу. Змінюються зовнішні умови здійснення віруючими подорожей, але незмінними залишаються мета і їхній зміст. Ні десятиліття більшовицького лихоліття, ні політичні і соціальні катаклізми сьогодення не відштовхнули паломників і інших людей, що прагнуть пізнати і почути правдиве слово про життя Печерських святих, про велику духовну міць нашої древньої обителі.

Література

1. Беляев П. И. У великих святых: (Из путевых заметок). Тамбов, Воронеж, Курск, Чернигов, Киев, Полтава и Харьков / Беляев П. И. – Саратов : Тип. Союз-за печ. дела и продажи изд., 1909. – II, 138 с.
2. Берлинский М. Ф. История міста Києва / Берлинский М. Ф. / Підг. тексту до друку, вступ. ст., комент. М. Ю. Брайчевського; АН УРСР. Археогр. коміс., Ін-т археол., Ін-т історії. – К. : Наук. думка, 1991.
3. Долгоруков И. М. Путешествие в Киев в 1817 году / Долгоруков И. М. – [М., 1870]. – С. 116-119; Парфений, инок. Сказание о странствии и путешествии по России, Молдавии, Турции и Святой Земле: В 4 ч. – 2-е изд., испр. – М., 1856. – Ч. 1. – С.181-188.
4. [Ев. К-н.]Из Киева // Старые годы. – 1914. – № 6. – С 71-73.
5. Избранные жития святых жен Руси XI–XX вв. – М., 2003.
6. Известия очевидцев, современников и иностранных писателей // Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – К., 1874. – Отд. II.
7. Киевские епархиальные ведомости. – 1881 г. – № 32. – С. 4.
8. Киевские епархиальные ведомости. – 1883 г. – № 20. – С. 406.
9. Киевские святые: Указатель и путеводитель для богомольцев, посещающих святые места Киева и особочтимую Киево-Печерскую Лавру, с приложением плана ближних и дальних пещер Лавры. – М., 1895. – 159 с.
10. Краткий спутник-справочник по Киево-Печерской лавре. – К., 1914. – 62 с.
11. Лебединцев П. Г. Киев за 60 лет перед сим / Лясота Э. ТҚДА. – 1909. – № 2. – С. 314-336.
12. Лясота Э. Киев и его святые в конце 16 века: Из дневника, веденного во время путешествия его через Украину и Запорожскую Сечь в 1594 г. – [К.], 1873. – 8 с.
13. Макаров А. Н. Малая энциклопедия киевской старины / Макаров А. Н. – К., 2002. – С. 329-331.
14. Описание ризницы Киево-Печерской лавры. – К., 1911. – 624 с.
15. [П. Л.] Путешествие учеников Переяславского духовного училища в Киев на поклонение святыне // Прибавление к Церковным ведомостям. – 1892. – № 34.
16. Похилевич Л. Монастыри и церкви Киева / Похилевич Л. – К., 1865.

17. Путеводитель к святыне Киева: С планом и видами г. Киева. – К. : Изд. Киев. Свято-Владимирского Братства, 1891. – 102 с.: ил.
18. Путевые заметки во время путешествия на богомолье Арсения, епископа Рижского и Митавского, 1890 года, с 17-го августа по 3-е октября. – Рига : Тип. Бланкенштейна, 1890.
19. Путешествие Антиохийского Патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алеппским / Пер. с арабского Г. Муркоса. – М., 1897. – Вып. 2. – С. 40-57; Вып. 4. – С. 185-189.
20. Селецкий П. Д. Записки / Селецкий П. Д. // Киевская старина. – 1884. – № 2. – С. 275.
21. Сіткарьова О. В. Архітектура Києво-Печерської лаври кінця XVIII–XX ст. / Сіткарьова О. В. – К., 2001. – С. 104-108, 116-126.
22. Тарановский Н. Печерская лавра и к ней главнейшие пути через г. Киев. Прибавление к путеводителю "Киев и его окрестности" / Тарановский Н. – К. : Тип. Милевского, 1883. – [4], 179 с. 1 вкл. л. ил.;
23. Титов Ф. И. Путеводитель при обозрении святынь и достопримечательностей Киево-Печерской лавры и г. Киева. – 2-е изд. – К. : Тип. Киево-Печерской лавры, 1912. – 124 с.; 35 вкл. л. ил., пл.
24. Указатель святыни и священных достопамятностей Киева, как в самом городе, так и в его окрестностях для поклонников, посещающих святыне места Киевские. – К. : Тип. Киево-Печерской лавры, 1850. – 200 с.
25. Француз о Киево-Печерской Лавре // Киев. старина. – 1900. – № 2. – С. 80-81
26. Хроника моей жизни. Автобиографические записки Высокопреосвященного Саввы, Архиепископа Тверского и Кашинского. – Сергиев Посад, 1907. – Т. 7.
27. "Чув від людей, гідних довіри...": Київ у "Записках про Московію" С. Гербенштейна: [Публ. іст. документа XVI ст.] / Публ. підгот. Т. Гирич: Ки-їв XI–XVIII ст. у мемуарах, подорожах, нотатках, листах, щоденниках, реляціях мандрівників, урядовців, державних діячів // Київ. – 1986. – № 6. – С. 135-136.

References

1. Belyaev, P. I. (1909). At the Great Shrines: (From travel notes). Tambov, Voronezh, Kursk, Chernigov, Kiev, Poltava and Kharkiv. Saratov : Typ. Soyu-za pech. dela y prodazhy yzd. [in Russian].
2. Berlinsky, M.F. (1991). History of the city of Kiev. K. : Nauk. Dumka [in Ukrainian].
3. Dolgorukov, I.M. (1870). Journey to Kiev in 1817 [in Russian]. Parthenius, monk. Legend of travel and travel around Russia, Moldova, Turkey and the Holy Land (1856) [in Russian].
4. [E. K-n.] From Kiev. (1914). Starie gody, 6, 71-73 [in Russian].
5. Selected lives of the holy wives of Russia XI-XX centuries (2003). M. [in Russian].
6. News of eyewitnesses, contemporaries and foreign writers (1874). Sbornyk materialov dlya ystorycheskoy topografyy Kyeva y eho okrestnostey [in Russian].
7. Kiev diocesan lists (1881). 32, 4 [in Russian].
8. Kiev diocesan lists (1883). 20, 406 [in Russian].
9. Kiev shrines: Pointer and guide for worshipers visiting the holy places of Kiev and the most respected Kiev-Pechersk Lavra, with the annex of the plan of the nearby and distant caves of the Lavra (1895) [in Russian].
10. Brief satellite-guide to the Kiev-Pechersk Lavra (1914) [in Russian].
11. Lebedintsev, P.G. (1909). Kiev for 60 years before the symposium. TKDA, 2, 314-356 [in Russian].
12. Lyasota, E. (1873). Kiev and his shrine at the end of the 16th century: From a diary conducted during his journey through Ukraine and Zaporozhskaya Sich in 1594. K. [in Russian].
13. Makarov, A.N. (2002). The small encyclopedia of the Kiev antiquity [in Russian].
14. Description of the vestry of the Kiev-Pechersk Lavra (1914). K. [in Russian].
15. [P. L.] Journey of the disciples of the Pereyaslav Spiritual College to Kiev on the worship of the shrine (1892). Prybavlenie k Tserkovnym vedomostyam, 34 [in Russian].
16. Pohilevich, L. (1865). Monasteries and churches of Kiev. K. [in Russian].
17. Guide to the shrine of Kiev: With a plan and views of Kiev (1891). K. [in Russian].
18. Travel notes during a voyage to the pilgrimage of Arseny, bishop of Riga and Mitav, 1890, from 17 August to 3 October (1890). Ryha: Typ. Blankenshteyna [in Russian].
19. The journey of Antiochian Patriarch Macarius to Russia in the middle of the 17th century, described by his son, Archdeacon Paul of Aleppo (1897), 2, 40-57; 4, 185-189 [in Russian].
20. Seletsky P.D. Notes (1884). Kyevskaya staryna, 2 [in Ukrainian].
21. Sytkareva, O. V. (2001). Architecture of the Kiev-Pechersk Lavra of the end of XVIII-XX centuries. K. [in Ukrainian].
22. Taranovsky, N. (1883). The Pechersk Lavra and its main routes through Kiev. Addition to the guidebook "Kyiv and its environs". K. [in Russian].
23. Titov, F. I. A guide to the survey of shrines and sights of the Kiev-Pechersk Lavra and Kiev (1912). K. [in Russian].
24. Pointer of the sacred and sacred memorabilia of Kiev, both in the city itself and in its surroundings for fans visiting the holy places of Kiev (1850). K. : Typ. Киево-Печерской лавры [in Russian].
25. A Frenchman about the Kiev-Pechersk Lavra (1900). Kyev. Staryna, 2, 80-81 [in Russian].
26. Chronicle of my life. Autobiographical notes of His Eminence Sawa, Archbishop of Tver and Kashinsky (1907). Serhyev Posad [in Russian].
27. "Hearing from people who are worthy of trust ...": Kyiv in "Notes on Muscovy" by S. Gerbenstein (1986), 6, 135-136 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 13.08.2017 р.